

ДОКТРИНАЛЬНА ОСНОВА БЕЗПЕКОВИХ ВІДНОСИН ГРУЗІЯ – ЄС

Анотація. *На основі дослідження еволюції двосторонніх відносин Грузії та ЄС від моменту розпаду Радянського Союзу виявлено ключові доктринальні засади взаємодії сторін у безпековій сфері. Визначено, що питання безпеки в регіоні Південного Кавказу завжди були пріоритетом взаємодії Євросоюзу з країнами даного ареалу. Взаємодіючи з ними на політичному рівні, однак, ЄС намагався долучитися до вирішення безпекових проблем, використовуючи виключно засоби «м'якої сили».*

Відправним пунктом для поглиблення безпекової кооперації по осі «Грузія – ЄС» стала російсько-грузинська війна 2008 року й утворення квазідержавних утворень Абхазії і Південної Осетії, котрі займають територію суверенної Грузії. Відповідно, сьогодні Європейський Союз на офіційному рівні підтримує суверенітет і територіальну цілісність держави в рамках міжнародно закріплених кордонів.

Безпекова проблематика є однією з ключових сфер взаємодії Грузії та ЄС у рамках політичної співпраці, окресленої положеннями Угоди про асоціацію між сторонами. Однак, сьогодні базовою умовою поглиблення співробітництва Грузії з Євросоюзом постає прогресивна імплементація положень документа з боку національної влади. Відсутність прогресу в деяких сферах внутрішньополітичного розвитку й чіткої перспективи членства Грузії в ЄС є причинами збереження наявного status quo безпекових відносин між сторонами, котрі, поміж іншого, корегуються наявністю геополітичних інтересів РФ у регіоні Південного Кавказу.

¹ Аспірант кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ключові слова: Грузія, ЄС, безпека, безпекові відносини, політична співпраця, Угода про асоціацію, Росія.

Abstract. *Based on the study of the evolution of bilateral relations between the EU and Georgia as from the collapse of the Soviet Union, key doctrinal principles of interaction of the Parties in the security sphere are identified. The security issues in the South Caucasus are determined to have always been a priority of the EU's interaction with the countries of this region. However, by interacting with them at the political level, the EU tried solving security problems with the use of the 'soft power' means only.*

The starting point for deepening security cooperation along the 'EU – Georgia' axis was the Russian-Georgian war of 2008 and the formation of quasi-state entities of Abkhazia and South Ossetia which occupy the territory of sovereign Georgia. Accordingly, today the European Union officially supports the sovereignty and territorial integrity of the state within its internationally established borders.

Security issues form one of the key areas of interaction between the EU and Georgia within the framework of their political cooperation outlined by the provisions of the Association Agreement between the Parties. However, today progressive implementation of the provisions of the document by the national authorities is the basic condition for deepening Georgia's cooperation with the European Union. The lack of progress in some areas of domestic political development and of the clear prospect of Georgia's membership in the EU are the reasons for maintaining the existing status quo of security relations between the Parties which, among other things, are corrected by the existence of geopolitical interests of the Russian Federation in the South Caucasus.

Key words: *Georgia, EU, security, security relations, political cooperation, Association Agreement, Russia.*

Аннотація. *На основе исследования эволюции двусторонних отношений Грузии и ЕС с момента распада Советского Союза выявлены ключевые*

доктринальные основы взаимодействия сторон в сфере безопасности. Определено, что вопросы безопасности в регионе Южного Кавказа всегда были приоритетом взаимодействия Евросоюза со странами данного ареала. Взаимодействуя с ними на политическом уровне, однако, ЕС пытался приобщиться к решению проблем безопасности, используя исключительно средства «мягкой силы».

Отправным пунктом для углубления кооперации в сфере безопасности по оси «Грузия – ЕС» стала российско-грузинская война 2008 года и формирование квазигосударственных образований Абхазии и Южной Осетии, которые занимают территорию суверенной Грузии. Соответственно, сегодня Европейский Союз на официальном уровне поддерживает суверенитет и территориальную целостность государства в рамках международно закреплённых границ.

Проблематика вопросов безопасности является одной из ключевых сфер взаимодействия Грузии и ЕС в рамках политического сотрудничества, очерченного положениями Соглашения об ассоциации между сторонами. Однако, сегодня базовым условием углубления сотрудничества Грузии с Евросоюзом считается прогрессивная имплементация положений документа со стороны национальных властей. Отсутствие прогресса в некоторых сферах внутривнутриполитического развития и четкой перспективы членства Грузии в ЕС являются причинами сохранения имеющегося status quo отношений в сфере безопасности между сторонами, которые, помимо прочего, корректируются наличием геополитических интересов РФ в регионе Южного Кавказа.

Ключевые слова: *Грузия, ЕС, безопасность, отношения в сфере безопасности, политическое сотрудничество, Соглашение об ассоциации, Россия.*

Постановка проблемы. *Після тривалих політичних дебатів Грузія, Республіка Молдова та Україна 27 червня 2014 року підписали угоди про*

асоціацію з ЄС. Однак, не дивлячись на синхронізацію формальностей, шлях до європейської інтеграції для трьох пострадянських країн мав різні виміри, адже на пряму залежав від інтенсивності їхніх зв'язків з ЄС у сферах, що викликали взаємний інтерес, – від політичного діалогу, взаємної торгівлі й контактів в енергетичному секторі до взаємодії на рівні громадянського суспільства. Крім того, важливе значення мав ступінь наближення життєдіяльності цих держав до стандартів Євросоюзу: демократії, верховенства права, якості врядування, політики і законодавства у різних сферах. І, зрештою, на двосторонні взаємини безпосередньо впливало локальне управління європейською інтеграцією – координація політики, системність гармонізації національного законодавства з нормативно-правовою базою ЄС тощо.

Офіційний Брюссель завжди брав до уваги дані критерії, хоча, з іншого боку, проігнорував необхідність підтримання стабільності й безпеки на своїх кордонах. Відповідно, з точки зору ЄС, Грузія завжди вважалася «прозахідною» державою, котра виношує амбітні плани щодо набуття членства в організації [17, с. 90]. На практиці дані наміри підтверджувалися на рівні офіційних нормативно-правових документів, адже інтеграція країни до європейських та євроатлантичних структур закріплена в якості ключових зовнішньополітичних цілей держави. З іншого боку, стикаючись із численними внутрішньополітичними проблемами, пов'язаними з бідністю, політичною нестабільністю, внутрішніми конфліктами та чималим тиском із боку РФ, Грузія стала свого роду викликом для всієї СЗБП Євросоюзу і, відтак, індикатором його дієвості в регіоні Південного Кавказу.

Мета статті. Відповідно, основною метою статті є виокремлення ключових доктринальних засад безпекової взаємодії Грузії та ЄС на основі аналізу політичної компоненти взаємодії сторін у її еволюційному вимірі та характеристики сучасного впливу безпекової співпраці на відносини контрагентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика частково досліджувалася в межах наукових розробок іноземних (К. Гоголашвілі, Д.

Дарчиашвілі, Т. Патараї) та вітчизняних (Й. Дзюби) авторів у контексті комплексної взаємодії Грузії та ЄС. Л. Літра та І. Чхіквдзе приділяли увагу перспективам членства в організації як для Грузії, так і для Молдови та України. Т. Сидорук, у свою чергу, концентрувалася на перспективах дво- та багатосторонньої взаємодії Євросоюзу та держав-учасниць Східного партнерства. Відповідно, питання повноформатного вивчення безпекової складової відносин Грузії та ЄС на основі глибинного аналізу офіційних двосторонніх документів та політичних декларацій сьогодні все ще залишається предметом для поглиблення наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу дослідження. З моменту здобуття незалежності 1990 року, Грузія декларувала європейську інтеграцію в якості однієї з найважливіших цілей своєї зовнішньої політики, адже концептуалізація місця держави в оновленій системі міжнародних відносин відбувалася в уявному двомірному просторі, де основними координатами слугували Росія і Захід. Тому навіть за правління першого Президента Грузії З. Гамсахурдії, пріоритетом для якого були національні цінності й інтереси, керівництво держави наголошувало на необхідності європейської інтеграції – як мінімум, на рівні участі в процесі формування загальноєвропейської системи безпеки [8, с. 21]. На цьому етапі ідея «західної допомоги» міцно утвердилася на тлі зростаючої загрози поширення амбіцій РФ та необхідності збереження цілісності Грузинської держави, яка, в результаті, стане лейтмотивом подальшої зовнішньополітичної стратегії Грузії.

Проте через ситуацію політичної нестабільності Грузії та зосередженості ЄС на питаннях, пов'язаних із подіями, що відбувалися протягом 1990-х років у країнах Центрально-Східної Європи та на Балканах, моментом установа двосторонніх відносин між контрагентами *de facto* можна вважати набуття чинності Угодою про партнерство та співробітництво між сторонами 1 липня 1999 року [9, с. 331]. Підписаний 22 квітня 1996 року документ набув чинності тільки після проходження ратифікації в Парламенті Грузії, Європейському Парламенті та всіх національних парламентах держав-членів ЄС, однак одразу

ж став юридичною основою, яка регламентувала взаємовідносини між акторами [5]. Установивши основні рамки функціонування двосторонніх відносин, УПС створила базис для впровадження в країні інших програм та інструментів, пропонованих офіційним Брюсселем. Документ визначив формат циклічних зустрічей на міністерському, парламентському та громадянському рівнях, а також увів у дію низку спрощених процедур, що стосувалися руху товарів, послуг і капіталів. УПС заклала фундамент співробітництва між сторонами в різних сферах законодавчої, економічної, соціальної, фінансової, наукової діяльності. Підкреслювалося, що Грузія має проводити правові та інституційні реформи у відповідності зі стандартами Євросоюзу, а надана державі допомога шляхом здійснення різного роду проектів та направлення Місії Євросоюзу в сфері верховенства закону відіграватимуть велику роль у здійсненні реформ у різних сферах життєдіяльності держави [5].

Черговим етапом двостороннього співробітництва ЄС – Грузія можна вважати Революцію троянд 2003 року, котра стала відправним пунктом для пріоритезації європейського напрямку зовнішньої політики Грузії: реформування всіх сфер життя суспільства, що відбувалося паралельно з появою нових інструментів двосторонньої співпраці ЄС із державою в рамках Європейської політики сусідства, сприяло зміцненню та прискоренню темпів відносин сторін [9, с. 332]. Долучивши «проєвропейськи налаштовану» Грузію до ЄПС 2004 року, Євросоюз створив для країни важливий механізм імплементації норм та принципів, закладених в основу діяльності організації. У Парламенті Грузії було створено Комітет з інтеграції до Європи, а в Уряді введено пост Державного міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції.

Намагаючись розробити спільний алгоритм роботи на практиці, 2006 року сторони підписали План дій щодо співробітництва Грузія – ЄС [2], в якому визначили шість ключових сфер розвитку Грузинської держави, котрі потребували реформ:

- 1) зміцнення демократії, правової держави і прав людини;

- 2) соціально-економічна галузь, включно з покращенням підприємницького клімату і скороченням рівня бідності;
- 3) мирне врегулювання конфліктів;
- 4) питання, що стосувалися безпеки та правосуддя, а також прикордонного контролю;
- 5) гармонізація норм в окремих галузях економіки з правом ЄС, зокрема, в секторах енергетики й транспорту;
- б) регіональне співробітництво [2].

Даний перелік став основою для щорічного контролю за рівнем та темпами змін, що імплементувалися владою Грузії під час упровадження визначених Євросоюзом реформ, та виокремлення пріоритетів двосторонньої співпраці на наступний рік [9, с. 333].

Інтенсивність двосторонньої взаємодії, що доповнювалася відкритою політичною лояльністю й прихильністю грузинського керівництва до ЄС, стала однією з причин геополітичної за своєю суттю російсько-грузинської війни 2008 року. Намагаючись поновити свій вплив на теренах Абхазії і Південної Осетії, РФ виношувала й іншу мету: поставити офіційний Тбілісі перед черговим вибором зовнішньополітичної орієнтації. Проте наявність спільної позиції ЄС та планомірна підтримка з його боку незалежності та територіальної цілісності Грузії мали для Росії зворотній ефект: 2009 року країна приєдналася до нового проекту Євросоюзу – Ініціативи «Східне партнерство», – котрий концентрувався на двосторонніх відносинах із пострадянськими республіками, адже ЄС робив ставку на їх відрив від РФ [11, с. 16-17]. Основними пріоритетами Грузії в рамках Східного партнерства стали: демократія, досконала система управління і стабільність; економічна інтеграція та конвергенція з галузевою економічною політикою ЄС, включаючи створення зони вільної торгівлі; енергетична безпека (надійне енергопостачання як до країн-партнерів, так і до ЄС, розвиток джерел відновлюваної енергії); розвиток контактів між людьми (лібералізація візового режиму й одночасне посилення боротьби з нелегальною міграцією) [3].

Хоча, для Грузії вагомішим стало те, що Спільна заява Саміту Східного партнерства у Празі від 7 травня 2009 року на практиці закріпила так званий «принцип кондиціональності» [13, с. 206], відповідно до якого «для тих країн-партнерів, які хочуть досягнути прогресу в наближенні до ЄС, вирішальними є законодавче та регуляторне наближення» [3] в рамках кожної окремої держави. Відтак, просування Грузії шляхом євроінтеграції почало сприйматися грузинським керівництвом як першочергове завдання зовнішньої політики держави, успіх виконання якого напряду залежав від успішної діяльності влади під час упровадження визначених Євросоюзом реформ.

Найвагомішим результатом виконання завдань запущеної 2009 року Ініціативи «Східне партнерство» став початок 2010 року переговорів щодо подальшого підписання Угоди про асоціацію між Грузією та ЄС та укладання низки додаткових угод між сторонами, в тому числі, щодо зміцнення візових відносин, реадмісії та економічного обміну.

У лютому 2013 року Грузія отримала План дій щодо лібералізації візового режиму з ЄС, після чого 7 березня 2013 року Парламент країни одноголосно затвердив Резолюцію [4], в якій визначив основні напрями зовнішньої політики країни. Згідно з документом, курс зовнішніх відносин Грузії визначається національними інтересами, виходячи із завдання забезпечення благополуччя її громадян [4]. Відтак, головним пріоритетом зовнішньої політики країни було визначено інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. Було заявлено, що для досягнення стратегічних пріоритетів членства в ЄС і НАТО, Грузія зробить подальші кроки з розбудови та посилення демократичних інститутів, установлення заснованої на верховенстві права і прав людини системи управління, забезпечення незворотності сталого економічного розвитку. Крім того, відзначалося, що Грузія «не стане членом таких міжнародних організацій, політика яких суперечить зазначеним пріоритетам». Положення Резолюції визначали, що європейський та євроатлантичний курс зовнішньої політики Грузії слугує сталому демократичному розвитку і забезпеченню безпеки країни і не спрямований проти будь-якої держави. Тому

Грузія повинна сприяти зближенню на Південному Кавказі інтересів США, ЄС і Росії, виходячи з власних зовнішньополітичних пріоритетів, та розвивати міжнародне співробітництво задля поживлення мирних процесів у регіоні [4].

Внаслідок планомірної реалізації зазначених положень та інтенсивної роботи щодо імплементації пріоритетних для країни реформ, у листопаді 2013 року було парафровано Угоду про асоціацію між Грузією та Євросоюзом, текст котрої закріпив здобутки відносин сторін. Крім того, відбулося підписання Рамкової угоди про участь Грузії в операціях спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, що дала країні можливість долучитися до операцій з управління кризовими ситуаціями, котрі проходять під егідою ЄС, і спільно робити внесок у процес забезпечення безпеки в світі [18]. У січні 2014 року Грузія стала членом Європейської організації безпеки аеронавігації, а вже в червні 2014 року підписала Угоду про асоціацію з ЄС. Європарламент ратифікував документ 18 грудня 2015 року і вже 1 липня 2016 року він офіційно набрав чинності [1].

Цей крок у двосторонніх відносинах Грузії та ЄС, за словами Єврокомісара з питань розширення Й. Хана, надає нові можливості для малого та середнього бізнесу, покращення якості сільськогосподарської продукції, а також просування енергоефективності сторін [15]. У політичному сенсі, текст грузинської Угоди про асоціацію є типовим і декларує наміри Грузії дотримуватися комплексу демократичних принципів у внутрішній політиці, продовжуючи реформування визначених сфер життєдіяльності суспільства. Хоча, з іншого боку, підписання даного документа можна вважати ознакою наявності у Грузії європейського «сертифіката» успішності політичних реформ та остаточного відходу держави від прорадянських цінностей. Цей факт чітко підтверджується в Глобальній стратегії ЄС 2016 року, згідно з якою Грузія є прикладом стійкості держави і суспільства в регіоні Східного партнерства [7, с. 25].

Ураховуючи дані обставини, в ст. 3 Угоди про асоціацію між Грузією, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, відзначається, що

в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес, між сторонами повинен розвиватися та зміцнюватися політичний діалог, що підвищить ефективність політичного співробітництва і сприятиме поступовій конвергенції із зовнішніх питань та питань безпеки для амбітного й інноваційного зміцнення відносин [1, с. 8]. Цілями такого політичного діалогу було визначено:

- 1) поглиблення політичної асоціації та зміцнення політико-безпекової конвергенції та ефективності;
- 2) сприяння принципам територіальної цілісності, непорушності міжнародно визнаних кордонів, суверенітету та незалежності, закріпленим у Статуті ООН та Гельсінському заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року;
- 3) сприяння мирному врегулюванню конфліктів;
- 4) сприяння міжнародній стабільності та безпеці на основі ефективної багатосторонності;
- 5) посилення співробітництва та діалогу між сторонами з питань міжнародної безпеки та антикризового управління, зокрема з метою реагування на глобальні й регіональні виклики та основні загрози;
- 6) зміцнення співробітництва щодо боротьби проти поширення зброї масового знищення (ЗМЗ) та систем її доставки, включаючи переведення на альтернативні посади вчених, котрі раніше залучалися до програм розробки ЗМЗ;
- 7) пришвидшення зорієнтованого на результат та практичного співробітництва між сторонами для досягнення миру, безпеки й стабільності на Європейському континенті;
- 8) зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права та доброго врядування, прав людини та основоположних свобод, у тому числі свободи ЗМІ та прав осіб, які належать до національних меншин, а також внесок у консолідацію внутрішніх політичних реформ;
- 9) розвиток діалогу та поглиблення співробітництва між сторонами у сфері безпеки та оборони;

- 10) робота для подальшого сприяння регіонального співробітництва у різноманітних форматах;
- 11) забезпечення всіх переваг тіснішої політичної асоціації між Грузією та ЄС, включаючи зміцнення політико-безпекової конвергенції всіх громадян Грузії у рамках міжнародно визнаних кордонів [1, с. 8].

На думку автора, впровадження даних положень Угоди про асоціацію сьогодні напряму залежить від Грузії. Остання продемонструвала певний успіх у перенесенні значної частини європейських правил до свого законодавства, однак основною проблемою наразі залишається їхня імплементація. Труднощі, пов'язані з реалізацією положень документа на практиці, мають багато аспектів, серед яких і відсутність досвіду, і брак політичної волі, і нестача фінансування. Але, незалежно від того, наскільки добре здійснюється імплементація положень УА, вона не передбачатиме перспективи членства в ЄС для Грузії [10, с. 4].

У принципі, Східне партнерство, в рамках якого відбулося підписання цього документа, – це інструмент не для розширення Європейського Союзу, а для зближення з ним. Ключовим чинником, який стимулював упровадження такої лінії діяльності ЄС на теренах Східної Європи та Південного Кавказу, стало не гальмування процесів реформ у державах-учасниках Ініціативи, а практичне використання Росією військової могутності для проекції сили та впливу в межах пострадянського простору. На цьому тлі 2015 року ЄС трансформував основи Європейської політики сусідства [6], наголосивши на необхідності приділення особливої уваги стабілізації політичних і економічних відносин у регіоні, а також зосередження на питаннях безпеки. Крім того, переглянута ЄПС пропонувала переорієнтувати відносини з партнерами і застосовувати диференційований підхід до країн-сусідів, що дозволить Євросоюзу поважати їхні різні прагнення і приділяти увагу тим політичним пріоритетам, які обидві сторони розглядають в якості основних для партнерства. Ця можливість стане ключовим елементом для підвищення

почуття їх залученості до ЄПС, а також більш активної участі країн-членів ЄС у процес формування і реалізації політики в сусідніх країнах [6, с. 4-5].

До цього часу ЄС обходив теми безпеки і «заморожених конфліктів» у рамках ЄПС: європейські чиновники завжди наполягали на тому, що дані проблеми неможливо розв'язати дипломатичними методами, натомість вони мають ослабнути за умови позитивних політичних, соціальних та економічних змін у країнах-партнерах. Однак сьогодні конфлікти лише підривають демократичний та економічний розвиток східних сусідів ЄС. Більше того, спалах у 2008 році російсько-грузинської війни, визнання Росією самопроголошених республік Абхазії і Південної Осетії, військова анексія Криму, а також агресія у Східній Україні істотно змінили ситуацію в сфері безпеки на Європейському континенті в гірший бік [14, с. 34].

Російська сторона здійснює масштабну програму військової модернізації, підвищує витрати на оборону та почала широко використовувати військову силу як інструмент зовнішньої політики. Відтак, милітаризація регіональної геополітики, де сила була використана для зміни кордонів Грузії й України, є новою тенденцією міжнародних відносин у Європі, яку ЄС не може ігнорувати [12, с. 139]. З його боку, це потребує і короткострокових дій (на зразок урегулювання криз, введення економічних санкцій, посередництва тощо), і чіткої довгострокової концепції та стратегії її виконання, спрямованої на сприяння безпеці і розвитку сусідніх країн, що є життєво важливим інтересом для всіх держав-членів Європейського Союзу [14, с. 34-35].

Потреба стабілізації безпекової ситуації у Грузії наразі вимагає застосування Європейським Союзом комплексного підходу, що мав би містити політичну, безпекову та модернізаційну складові – елементи, подібні до тих, які ЄС успішно застосовував щодо держав Західних Балкан у 1990-х роках. Однак, сьогодні ЄС обмежує власне протистояння з РФ застосуванням виключно «м'яких» засобів політичного й економічного тиску, одночасно обмежуючи процес поглиблення відносин із Грузією. Не припиняючи багатовимірну співпрацю з Грузією щодо політичної модернізації країни, ЄС, усе ж, робить

ставку на економічну складову, віддаючи пріоритет терміну «політичне зближення», а не концепту «політична інтеграція» під час розбудови відносин із цією державою.

Висновки. На практиці суперечливість процесів упровадження реформ у країні та бажання євробюрократів зберегти на теренах Європейського континенту наявний формат політичного діалогу гальмують можливість просування її інтеграційного курсу. На цьому тлі зростає популярність ідеї вироблення окремого формату взаємин між ЄС і Грузією в рамках Ініціативи «Східне партнерство». Сьогодні Грузія, Молдова та Україна вже мають спільну позицію щодо реформування СП, котре на практиці має бути втілене на основі поглибленого формату їхнього співробітництва з Євросоюзом – нового діалогу «ЄС+3». У першу чергу, новий формат взаємин має констатувати відкритість дверей ЄС для цих країн. Крім того, він має включати скасування роумінгових платежів, збільшення квот для навчання студентів, стажування для державних службовців, уніфікацію роботи поштової служби, а також поступове приєднання трьох країн до енергетичного ринку Євросоюзу [16].

Звичайно ж, новий формат відносин був би вагомим кроком на шляху до зближення Грузії з ЄС, який останній не міг би проігнорувати [10, с. 5]. Однак, зважаючи на те, що влада країни також наголошує на необхідності включення до оновленого діалогу питань забезпечення безпеки й стабілізації ситуації на її території, взаємодія партнерів, швидше за все, найближчим часом залишатиметься на визначеному рівні: по суті, підтримуючи продиктований РФ *status quo*, включатиме демократизацію й реформування внутрішньополітичних сфер Грузії та її економічну взаємодію з ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part of 27 June 2014 // Official Journal of the European Union. – 2014. – L

- 261/57. – P. 4-743. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/association_agreement.pdf
2. EU/Georgia Action Plan of 13 November 2006 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/action_plans/georgia_enp_ap_final_en.pdf
3. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit of 7 May 2009 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ukraine.eu.mfa.gov.ua/mediafiles/files/prague_declaration_of_the_eastern_partnership_summit.pdf
4. On Major Directions of the Foreign Policy of Georgia. Resolution of the Parliament of Georgia of 7 March 2013 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.parliament.ge/en/ajax/downloadFile/53452/Resolution>
5. Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part of 22 April 1996 // Official Journal of the European Communities. – 1999. – L 205. – P. 3-52. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fdfa.be/sites/default/files/atoms/files/138_Agreement%20in%20English.pdf
6. Review of the European Neighbourhood Policy. Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions of 18 November 2015. – 21 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf
7. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy of 28 June 2016 // The European Council. – 56 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf

8. Дарчиашвили Д. Возвращение в Европу? Некоторые аспекты ориентации системы безопасности Грузии / Д. Дарчиашвили, Т. Патарая // Центральная Азия и Кавказ. – 2001. – № 1 (13). – С. 21-34.
9. Дзюба Й. Отношения Европейского Союза с Грузией. Избранные аспекты / Й. Дзюба // Восточное партнерство: Цели – опыт – вызовы. Анализ процесса имплементации в государствах, охваченных программой [под науч. ред. П. Байора]. – Краков, 2013. – С. 331-339.
10. Літра Л. Перспектива членства в ЄС для Грузії, Молдови та України: неможлива, забута чи прихована? / Л. Літра, І. Чхіквадзе. – К.: Інститут світової політики, 2016. – 20 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/pub/pdf/10/1037/EUmembership.pdf>
11. Политика Евросоюза в отношении стран постсоветского пространства в контексте евразийской интеграции: Доклад РИСИ / [Т. С. Гузенкова [и др.] // Проблемы национальной стратегии. – 2015. – № 2 (29). – С. 9-51.
12. Попова Д. О. Безпека України – європейська складова світової безпеки / Д. О. Попова // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – Вип. 107, ч. II (у двох частинах). – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2012. – С. 136-140.
13. Сергунин А. А. «Восточное партнерство»: вызов российской дипломатии в Восточной Европе / А. А. Сергунин // Вестник ВГУ. – 2010. – № 1 (серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация»). – С. 205-210.
14. Сидорук Т. Східне партнерство ЄС в сучасних реаліях: проблеми і перспективи / Т. Сидорук // Зовнішні справи. – 2016. – № 9. – С. 32-35.
15. Соглашения об ассоциации Молдовы и Грузии с ЕС полностью вступили в силу // NEWSADER. – 1 июля 2016 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsader.com/29285-soglasheniya-ob-associacii-moldovy-i-gr/>
16. Україна, Грузія та Молдова представляють спільну позицію з реформи «Східного партнерства» // Європейська правда. Міжнародна безпека та

євроінтеграція України. – 3 жовтня 2017 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/10/3/7071781/>

17. Gogolashvili K. The EU and Georgia: The Choice is in the Context / K. Gogolashvili // Europe in Dialogue. – 2009. – № 01. – P. 90-127.

18. EU-Georgia relations: Factsheet. – 10 November 2017 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/23634/EU-Georgia%20relations,%20factsheet